मुच्यते शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसायत्त आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः। उपदेशाच्चोपदिश्यन्ते हि रसाः। यथा मधुराम्ललवणा वातं शमयन्ति। अनुमानाच्च रसेन अनुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति। ऋषिवचनाच्च ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिदिष्यार्थं मधुरमाहरेदिति। तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञा।" इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये॥ यथा च, वाग्भटे १० अध्याये।

"व्याम्भोऽग्निः व्याम्बुतेजः खवायुव्यानिल-
गोऽनिलैः।
द्वयोरन्यैः क्रमाज्जातैर्मधुरादिरसोद्भवः॥
तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्त्रमनुलिम्पति।
आस्वाद्य मानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः॥
प्रियः पिपीलिकादीनां अक्षः चालयते मुखम्।
हर्षयो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः॥
लवणः स्नेहयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत्।
तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च।
उद्वेजयति जिह्वायं कुर्वन्निर्भिर्भा कटुः॥
स्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च।
कषायो जड़येज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विबन्धकृत्॥
रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः।
आजन्मसात्म्यात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम्॥
बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसम्।
प्रशस्तो हृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः॥
आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः।
कुरुतेऽत्युपयोगेन सन्मेदः कफजान् गदान्॥
स्थौल्याग्निसादश्वासमेहगण्डार्बुदादिकान्॥
अम्लोऽग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः॥
करोति कफपित्तास्रं मृद्वातानुलोमनम्।
सोऽत्यभ्यस्तः सनीः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम्॥
कण्डूपाण्डुत्वसर्पश्वोकविस्फोटलङ्ज्वरान्॥
लवणः स्रंसनसंघातबन्धविष्टम्भापनोऽग्निकृत्।
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत्॥
सोऽतियुक्तोऽल्पपवनं खलतिं पलितं वलिम्।
त्वक्कुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत् चक्षुषेद्वलम्॥
तिक्तः स्वयमरोचिष्णुरुचिं क्लमिलट्विषम्।
कण्डूमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत्॥
क्लेदमेदो वसामज्जशुक्रमूत्रोपशोषणः।
लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः॥
धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात् करोति सः॥
कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित्।
व्रणावसादनस्तीक्ष्ण मेदः क्लेदोपशोषणः॥
छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विद्रवोति कफापहः।
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम्॥
मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम्।
कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोषणः।
पीड़नो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः॥
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतिवक्त्रप्रसादनः।
करोति शीलितः सोऽतिविष्टम्भाध्मानहृद्रुजः॥
त्वक्काश्यपौरुषभंशश्रोतोरोधमलग्रहान्॥

घृतहेमगुडाक्षौद्रमोचचोचरूचकम्।
अभीरुवीरापनसराजादनबलाक्षयम्॥
मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ।
मधूकं मधुकं बिल्वं विदारी श्रावणीयुगम्॥
क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहे।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः॥
अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुङ्गाम्लवेतसम्।
दाड़िमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि।
आम्रमाम्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम्॥
वरं सौवर्चलं क्षार्यं विड़ं सामुद्रमौद्भिदम्॥
रोमकं पांसुजं शीतं क्षारश्च लवणो गणः।
तिक्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशीरचन्द-
नम्।
भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम्॥
नक्तमालहिरणनीसुस्तमूर्वाटरूषकम्।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम्।
पद्ममूलं महद्व्याघ्री विशालातिविषा वचा॥
कटुको हिङ्गुमरिचक्लमिजित्पञ्चकोलकम्।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरूष्करम्॥
वर्गः कषायः पथ्यार्थं शिरीषः खदिरो मधु।
कदम्बोडुम्बरं मुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम्।
बालं कपित्थं खर्जूरं बिसपद्मोत्पलादि च॥
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते।
सुप्राद्गोधूमतः चौद्रात्सितायाः जाङ्गला-
मियात्॥
प्रायोऽम्लं पित्तजनकं दाड़िमामलकादृते।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यच्च सैन्धवात्॥
तिक्तं कटु च भूयिष्ठमहृद्यं वातकोपनम्।
ऋतेऽम्लतापटोलीभ्यां मुस्तोक्षणारसोनतः॥
कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयामृते॥
रसा कटम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम्।
तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः॥
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बह्वमलास्तथा॥
षड्रसमधुरा: स्निग्धाः स्वादुविपाकमारुता॥
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरु॥
लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः।
संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते॥
एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके।
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एक-
कम्॥
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत्।
पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते।
द्वयमेकं षड़ास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः॥
षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्यु-
श्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ।
भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं
द्वयं षड़ास्वादमिति त्रिषष्टिः॥
ते रसाश्चुरसतो रसभेदा-
स्तारतम्यपरिकल्पनया च।
सम्भवन्ति गणनां समतीता
दोषभेषजवशादुपयोज्याः॥"

अथ षड्रसगुणाः।

"मधुरः प्रीणनो बल्यो बृंहणोऽनिलपित्तहा।
रसायनो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः॥
आयुःसृङ्मेदसां हृद्यः कण्ठ्योदावर्तनाशकः।
अम्लो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वह्निवर्द्धनः॥
वातहा रसनोद्वेगी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः।
क्लेदनस्तर्पणः पक्ता लघुश्चापी कटुश्च यः॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनो रसः।
स्निग्धो रुचिकरः स्वेदी दृष्टिशुक्रकरोऽगुरुः॥
कटुर्व्यङ्गास्यनासाक्षिरोचनो रुचिराङ्गकृत्।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्डूकृमिमुष्कक्षयापहः॥
लघुः शोषो पक्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः।
तिक्तः पित्तकफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः॥
दीपनः पाचनो रूक्षः कण्डूकृमिहरो लघुः।
कषायः शोषकः स्तम्भी व्रणग्लानार्शनाशनः॥
कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुस्तथा।
शीतलः पित्तहा बल्यः कफवातहरो गुरुः॥
उष्णं पित्तकरो वीर्य्यो वातश्लेष्महरो लघुः।
शीतं वीर्येण यद्वृष्यं मधुरं रसपाकयोः॥
तयोरम्लं कटुश्चाम्ल यत्तयोर्लवणं कटुकं तयोः।
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः॥
अम्लोष्णं पच्यते स्वादु मधुरं लवणं तथा।
कटुर्विपाके शुक्रघ्नो बह्वविड्वातलो लघुः॥
स्वादुर्गुरुः हृष्टमलो विपाके कफशुक्रलः।
पाकेऽम्लः हृष्टविण्मूत्रपित्तलश्चक्षुक्रलो लघुः॥"
गारुड़े॥

"कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम्।
कट्म्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम्॥
अतएव विपर्य्यस्ताः समायैर्वा प्रयोजिताः।
चक्षुष्यो मधुरो श्रेयो रसो धातुविवर्द्धनः॥
स्थौल्यालस्यविषघ्नश्च कटूद्दीपन पाचनः॥"
इत्याह्निकतत्त्वम्॥)

न्यायमते तु।

"रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा।
सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्व्ववत्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥

"रसस्त्विति। सहकारीति रासनज्ञाने रसकारणमित्यर्थः। पूर्व्ववदिति जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः सर्व्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ *॥ शरीरस्थधातुविशेषः। तत्पर्य्यायः। रसिका २ खेदमाता ३ वपुःस्रवः ४ चर्म्माभः ५ चर्म्मसारः ६ रक्तसारः ७ असमाहका ८। इति राजनिर्घण्टः॥ आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्निसम्भवः ११ षड्रसास्रवः १२ आत्रेयः १३ अस्त्रकरः १४ धातुघनः १५ मूलमहापरः १६ इति हेमचन्द्रः॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—

"यत् पार्थो रसधातुर्यस्ततोऽभवदयं रसः।
सदेव सकलं देहं रसतीति रसः स्मृतः॥"

तस्य स्वरूपमाह।

"सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः।
स तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलो भवेत्॥"